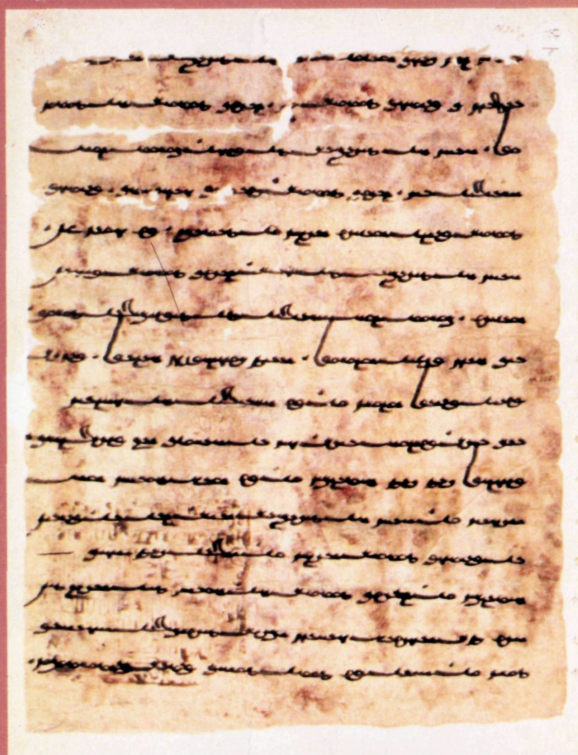

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

ТУРКИЙ ХУЖЖАТЧИЛИК ТАРИХИДАН

Тошкент-2014

*Ушбу китобимни азиз отам Фозилжон
Мирсидиқ ўғли билан муҳтарама онам Бухон
Саидумархўжа қизининг ёрқин хотираларига
бағишлайман. Уларни Оллоҳ раҳмат қилсин.*

КИРИШ

Туркий ёзма ҳужжатчилик амалиёти давлатчилик тарихи, кишилик ижтимоий-сиёсий, олди-берди муносабатларида ҳуқуқий асосларнинг яратилиши, халқаро дипломатик муносабатлар, шунингдек, ёзма адабий тилнинг юзага келиши ва тараққиёти билан боғлиқ ҳолда, узоқ асрли тарихий лисоний-услубий такомил босқичини кечиб келган.

Расмий ҳужжатлар юзйилликлар оша давлат ижтимоий-сиёсий бошқаруви, халқаро дипломатия, жамият қурилиши, кишилар ўртасидаги олди-берди муносабатларининг ҳуқуқийлигини, ишончлилигини кафолатловчи, шунинг билан бирга, уларнинг бажарилишини таъминловчи восита бўлиб келди. Ўтмиш жамият бошқаруви ва ҳуқуқий, иқтисодий муносабатларнинг шаклларига қараб расмий ёзмаларнинг турлари ҳам фарқланади.

Туркий ёзма ҳужжатчилиكنинг тарихий илдиэлари илк ўрта асрларга, қадимги турк хоқонлиқлари даврига туташади. Бу давр ҳужжатчилигини икки тармоққа ажратиш мумкин: бири, кўк турк хоқонлиқлари (Биринчи ва Иккинчи турк хоқонлиқлари) даври ҳужжатчилиги. Кейинги тармоғи эса, уйғур хоқонлиғи даври ҳужжатчилиги бўлиб, у кўк турк хоқонлиқлари ҳужжатчилигининг давомида туради.

Муҳим жиҳати, туркий ёзма ҳужжатчилигининг илк босқичларида юрт эгасининг улусга қаратилган чақирғи, ёрлиғи, ҳатто давлатнинг бош қонуни, тузуклари эпиграфик шаклда баён қилинган. Буни Биринчи турк хоқонлиғи чоғида тикланган Буғут ёдгорлиғи, Иккинчи турк хоқонлиғи даврида тикланган Кул тигин ва Билга хоқон ёдгорлиқларида

Ушбу китобда туркий хужжатчиликнинг илдизлари, атамалар тизими, унинг келиб чиқиши ва тарихий такомиллиги, хужжатларнинг бир тури бўлмиш васиқаларнинг тузилиши, матн компонентларининг берилиш усули тўғрисида сўз боради. Шунингдек, китобда қадимги туркий васиқалар матни ҳамда уларнинг илмий интерпретацияси келтирилган.

Китоб манбашунослар, филологлар, тарихчилар ва айна илмий йўналишда изланиш олиб бораётган ёш мутахассисларга мўлжалланган.

Монография Ф-І-136 “Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатларнинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги ўрни (дипломатика, сфрагистика, палеография ва матн интерпретацияси масалалари)” мавзuidaги илмий тадқиқот лойиҳаси доирасида ёзилди.

Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг Кенгаши нашрга тавсия этган (2014 йил ноябрь ойининг олтинчи куни бўлиб ўтган 3- мажлис қарори).

М а с ъ у л м у х а р р и р:

ЎзР ФА академиги, филология фанлари доктори **А. Қаюмов**

Т а қ р и з ч и л а р:

тарих фанлари доктори **М. Исоқов**
филология фанлари номзоди **Б. Абдушукуров**

© Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2014 йил.

кузатишимиз мумкин. Ҳатто Кул тигин ва Билга хоқон битигларида хоқоннинг турк беклари, халқига қарата айтган шундай сўзларини ўқиймиз: *Türük bāglār, bodun, bunī äsidiñ* *Türük [bodunuğ ti]rip äl tutsuqïñin bunta urtum, yañilip üläsikiqin yätä bunta urtum. Nāñ nāñ sabim ärsär, bāñgü taşqa urtum.* – Турк беклари, халқи, буни эшитинг! Турк халқини тўнлаб давлат тутишингизни бунда [яъни тошда] ёздим. Адашиб, айрилганингни ҳам бунда ёздим. Ҳар қандай сўзим бўлса, мангу тошга ёздим (Ка.10–11). Билга хоқоннинг давлат тутишингизни бунда ёздим (*äl tutsuqïñin bunta urtum*) деган сўзлари ушбу битигларда эл йўриғи, хоқоннинг кўрсатмалари битилганини урғулайди.

Уйғур хоқонлиғи даврида яратилган Мўюн-чўр битигида эса (Малов 1959,30–44) бунинг ёрқин далили ҳам бор. Битигда хоқон Мўюн-чўрнинг зафарли юришлари тўғрисида сўз борар экан: “Ўшанда ғарбда Идуқ башда, Ябаш ва тўқуш (дарёларининг) қуйилишида ёзни ўтказдим. Ўша ерда саройимни курдирдим, мудофаа деворларини ўша ерда курдирдим, минг йиллик, туман кунлик битигимни-тузугимни ўша ерда ясси тошга яраттирдим (*biñ yilliq tümän künlik bitigimin-belgümin anta yası taşqa yaratıtdim*)” дейилади битигда (матннинг 19–22- қаторлари). Ушбу жумлаларда хоқоннинг тузуги, давлат йўриғи битилган бошқа бир битигтош ҳам борлиғига ишора қилинмоқда (Лекин сўз юритилаётган ўша битигтош топилганича йўқ).

Келтирилган ўрнаклардан англашиладики, туркий ёзма хужжатчилик ўз йўлини эпиграфик матнлардан бошлаган, хоқонлиқнинг илк ёзма қонуни, эл йўриқлари улусга эпиграфик кўринишда, монументал битиглар орқали етказилган. Қадимги туркий эпиграфик ёдгорликлар хоқонлар, йирик давлат арбоблари, улуғ алпларнинг хотирасини мангулаштиришга бағишланган битигларгина эмас, давлат қонунлари, тузукларини, хоқонлар чақирғини баён этувчи ёзма хужжатлар сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Туркий хужжатчилик амалиёти тарихида илк чоғлардаёқ расмий ёзмаларнинг шаклу шамоийли, қолипи, матн компонентларининг формулалари ишлаб чиқилди. Энг кераклиси, салтанатларнинг ўзгариши, бирининг ўрнини бошқаси эгаллаши билан расмий услуб анъаналари узилиб қолгани йўқ; қадимги турк хоқонлиқлари чоғида яратилган мерос юзйилликлар оша лингво-стилистик жиҳатдан такомиллашиб, янги-янги услубий компонентлар билан бойиб келди.

Туркий хужжатчилик тарихида Шарқий уйғур (Хансу ўлкаси) ва Турфон уйғур давлатларида (IX юзйилликнинг иккинчи ярми – XIII юзйиллик бошларида) битилган расмий ёзмалар ҳам муҳим ўрин тутади. Бу даврларнинг расмий адабий тили, хужжат тузиш амалиёти турли маданиятлар ва диний қарашлар таъсирида шаклланди: бошлаб, кўк тангри инончи, сўнг монийлик, буддизм кенг ёйилди. X юзйилликдан Турфонга ислом ҳам кириб кела бошлади. Расмий хужжатларда ҳам ушбу диний-фалсафий қарашларнинг, турли маданий қатламларнинг изларини кузатиш мумкин. Ўша чоғлардан хон ва бекларнинг кўк турк ҳамда эски уйғур хатида битилган ёрлиқлари, шунингдек, юзлаб васиқалар сақланиб қолган. Энг муҳими, ушбу ёзмалар ўша кезларда давлат сиёсий бошқаруви, расмий муносабатлар, маҳкама ишлари йўлга қўйилгани, қонун устиворлиги таъминлангани, жамиятда ҳуқуқий саводхонлик юқори экани, ҳуқуқ-тарғибот масалаларига жиддий қаралганидан далолат беради. Кишилар орасидаги ижтимоий-сиёсий масалалар бўладими, ер ва мулк эгаллиги, савдо-сотик, олди-берди ишлари дейсизми, ҳамма-ҳаммаси давлат қонунлари доирасида ишлаган ва булар, қоидага кўра, расмийлаштириб қўйилган.

Туркий дипломатика тарихида Темурийлар даври хужжатчилиги алоҳида ўринга эга. Туркий хужжатчиликнинг такомиллашган, юксак босқичга кўтарилган палласи ҳам айна даврларга тўғри келади. Темурийлар салтанатида ўзидан аввалги